

JOGI FÓRUM PUBLIKÁCIÓ

Bevezetés

Ezen dolgozat a vélelmek és fikcióik rendszerébe kíván rövid bepillantást tenni egyfelől a hatályos magyar polgári jog, másfelől a büntetőjog vizsgálata alapján. Ennek során az első fejezetében a vélelem és a fikció mint jogelméleti és jogtechnikai eszköz definiálási problematikájának néhány aspektusát igyekszik felvillantani (I. 1-2.). Ezt követően az apaság véelmét, a holtta nyilvánítás kérdését és a méhmagzattal kapcsolatos fikció kérdéskörét vizsgáljuk (II. 1-3.). A dolgozat harmadik részében a vélelmeknek a bizonyításban betöltött szerepe kerül bemutatásra a törvényes és természetes vélelmek tekintetében (III. 1-5). Végezetül, de nem utolsó sorban az ártatlanság vélelmének hazai szabályozása és annak áttekintő értelmezése került összefoglalásra (IV.).

I. A vélelem és a fikció meghatározásának aspektusai

1. A vélelem egy jogszabály-szerkesztési elv, amely már a római jogban is jelen volt. Alkalmazásával a jogalkotó bizonyos valószínűsíthető tényköörülményeket bizonyítottnak vesz, és ehhez a valós tényállás jogkövetkezményeit fűzi. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a közvetett bizonyítás egyik módja, amikor valamely bizonyított tény alkalmas arra, hogy az életnek a tapasztalás útján felismert rendes viszonyait figyelembe véve, abból kétségtelenül következtetni lehessen egy másik, nem bizonyított tény valóságára (egyszerű vélelem). Egyszerű vélelem pl. az, hogy aki kamatot fizet, a kamatnak megfelelő összeggel tartozik. Összességében tehát egy nem bizonyított, de valószínű tényre való következtetés, amelynek két alapvető típusát különböztetik meg: az egyik a megdönthető vélelem (*praesumptio iuris*), amikor a jogalkotó megengedi az ellenbizonyítást (pl. az apaság vagy az ártatlanság véelme); a másik a megdönthetetlen vélelem (*praesumptio iuris et de iure*), amelynél a jogalkotó nem ad lehetőséget az ellenbizonyításra.

A vélelem eredeti jelentése szerint egy 'előzetes feltevés', valószínűségi következtetés: *argumentatio probabilis 'posita in communi omnium intellectu'*. Előfeltevésként abban az értelemben mutatkozik meg, amikor teljes bizonyítás nélkül közvetett bizonyítékokkal következtetünk egy olyan tényre, amely nem bizonyított. Azt is mondhatjuk, hogy a „vélelem egy olyan ténynek bizonyítottként történő elismerése, amely a tapasztalat szabályai szerint azért létezett, mert pozitív bizonyítékaink szerint egy másik tény létezett...Amikor vélelemmel élünk, a vélelem erejénél fogva normatív kiválasztott és meghatározott tényeket elegendőként fogadunk el ahhoz, hogy bizonyos tényállásnak egy egyébként nem igazolható minősítést adjunk”.¹

A vélelem tárgyában írt irodalom megkülönbözteti az 'eljárási vélelem' és 'anyagi vélelem', 'szűkebb értelmű vélelem', és 'tágabb értelmű vélelem', vagyis 'vélelmi bizonyítás' és 'vélelmi fogalom' csoportjait. Míg az első alatt szokásosan olyan, az esetet alkotó tényeket vélelmeznek a kiválasztott tények, amely tényeket más eszközökkel is meg lehetne állapítanunk,² addig a második típusú vélelmeknél magának a vélelmező ténynek tudják be a jogkövetkezményt.³ A vélelem technikája sajátos vonásokat tükröz ugyan, de mégis a tapasztalatok azt mutatják, hogy egy helyettesíthető formulaként kell kezelni, hiszen az általa elérni kívánt cél megvalósítására más

¹ Varga 273.

² Ehhez l. az apaság véelmét.

³ Például a francia jog szerint a közigazgatásban - annak négy hónapos hallgatását követően - az elutasítás megkérdőjelezhetetlen véelme.

eszközök is segítségül szolgálhatnak. (Pl. a leszármazás jogi meghatározása ugyanúgy elérhető az 'apaság' pozitív bizonyításával, mint a 'szülői státusz' vélelmezendő konstrukciójával.)

A szerzők abban egyetértenek, hogy a vélelmek átfogó vizsgálata, tanulmányozása során el kell különíteni azok két meghatározó egységét, vagyis azon megjelenülésű formájukat, amikor az ellenbizonyítás hiányában - *praesumptio iuris tantum* -, illetve a jog betűjénél és erejénél fogva - *praesumptio iuris et de iure* - hoznak létre jogesetet. Míg a törvényi vélelem (jogvélelem) esetében felmerült tényeket a törvény felmenti a bizonyítás alól, addig a megtámadhatatlan vagy végleges vélelmek mintegy abszolút erejű következtetések értelmezendők. Törvényes vélelemről akkor beszélünk, ha jogszabály állapítja meg, hogy valamely tényből - az ellenkező bizonyításig - valamely más, nem bizonyított tényre kell következtetni.⁴

Egyes szerzők úgy vélekednek a vélelmekről, mint a közönséges vélelmek sajátos területen történő alkalmazásáról. Meg kell vizsgálni, hogy a jog mit is tesz akkor, amikor vélelmeket használ. „Vélelemkénti kiválasztásukkal s meghatározásukkal olyan tényeket épít be a folyamatba, amelyekhez - amennyiben fennállásukat egy bírói eljárás során megállapítják - egyszersmind jogkövetkezményeket is kapcsol”.⁵ A vélelmek kapcsán felmerülő problémák akkor mutatkoznak meg, amikor annak érdekében, hogy jogi következményeket kapcsolhassanak tényekhez a bírói folyamatban, olyan tények olyan kiválasztása is szükségessé válik, amelyek tulajdonképpeni megállapítása nehézségekbe ütközik. Bizonyos értelemben a vélelem egy önkényes beavatkozás egy induktív típusú okfejtésbe, hiszen mintegy létjogosultság nélkül kapcsolja az értelem bizonyos fokát adott tényekhez. A vélelem megkönnyítve a bizonyítás folyamatát tudatosan biztosít az elégtelen bizonyítéknak olyan értéket, amellyel csak elegendő bizonyíték rendelkezhetne.

2. A fikció jogi értelemben valamely valótlan ténynek valóságként történő elfogadása a jog által, bizonyos következtetések levonása céljából. A jog egyfajta szabályozási technikájának tekinthető, ahol valójában valamely szabályozási területre egy megjelölt másik területen elvégzett szabályozást kell alkalmazni. Az ősi jogfejlődéstől kezdve használatát gyakran bújtatott jogkiterjesztés vagy az újító jogalkotás leplezése indokolta. A fikciót a római jog is ismerte, a legtöbbet emlegetett fikció a *fictio legis Corneliae* volt, amely a hadifogságba esett római polgárt érő hátrányok csökkentését

⁴ Törvényes vélelmet állapít meg a családjogi törvény, amikor kimondja, hogy a gyermek apjának azt kell tekinteni, akivel az anya a fogantatási idő kezdetétől a gyermek születéséig eltelt idő vagy annak legalább egy része alatt házassági kötelékben állott. Törvényes vélelmet állapít meg az állampolgársági törvény, amikor kimondja, hogy mindaddig, amíg külföldi állampolgársága be nem bizonyult, magyar állampolgárnak kell tekinteni azt is, aki a törvény hatályba lépése után Magyarország területén született, vagy akit mint ismeretlen szülőktől származó személyt a törvény hatályba lépése után Magyarország területén találtak, ha Magyarországon nevelkedett stb.

⁵ Varga 278.

célozta. Ezt követően a használata különösen olyan jogi kultúrákban terjedt el, amelyekben fejlett fokot ért el a fogalmiasítás és a formalizálás. „A különböző jogi kultúrák összehasonlító művelése talaján korántsem véletlenszerű, hogy fogalmának használatai eltérőek a római jog, az angol-amerikai jog és a kontinentális jog hagyományai szerint épült rendszerekben. Ezért sem meghatározását, sem pedig elméleti felfogását nem illeszthetjük az általában vett jogfejlődés történelmi folyamatosságába.”⁶ A jogtudomány történeti áttekintése enged következtetni arra, hogy a fikció célkitűzése azon nehézségek megkönnyítéseként írható le, amelyek az új jogtételek kidolgozásával kapcsolatban merülnek fel; a fikció tulajdonképpen lehetővé teszi a hagyományos tanok formálisan régi alakban történő megtartását, azonban teszi ezt anélkül, hogy az új hatását gyengítené. Mindez hozzájárul ahhoz, hogy a régi és új szabályok egy - a dogmatika által is elismert -, rendszeres egységet alkossanak.

A fikciók elemzése terén kiemelkedő jelentőségű megkülönböztetést kell tenni aszerint, hogy a nyelvi megformálásban vagy a bírói alkalmazásban vizsgáljuk őket. Amíg az első esetben többnyire mintegy jelző nélküli megnevezési szerkezetben használják⁷, addig az utóbbi kapcsán néha megkülönböztető jelzőt fedezhetünk fel.⁸ Mindkét nézet eltérően vizsgálja a fikció megjelenését: a nyelvi megformálás terén a fikció pusztán normatív meghatározása figyelhető meg, hiszen alkalmazásának lényegét abban látják, hogy „olyan jogkövetkezményt kapcsol egy jogtételhez, amely pedig egy másik jogtételből ered, vagyis a jogi fikció éppen nem más, mint rövidítő kifejezőmód, amikor is a törvény ugyanazt rendeli el egyik esetre, amit elrendel egy másik esetre”;⁹ a bírói alkalmazásban egyaránt ábrázolják technikai folyamatként és jogtechnikai eljárásként is.¹⁰ Ez eddigi kutatások tükrében azonban a fikció lényegében nem más, mint hamis azonosítás, illetve hamis analógia. A fikció lényege azonban nem csak ebben rejlik, mert ilyen értelemben a fikció a hibás, téves logikai következtetések meghatározott fajtaival lenne azonos. A fikcióra jellemző, hogy tartalmában logikailag hamis azonosítást vagy analogikus következtetést jelent, illetve, hogy nem egyszerűen az igazsággal szemben álló tévkövetkeztetés, hanem egy olyan meghatározott folyamat eszköze, amelyet meghatározott cél érdekében tudatosan tételnek.

⁶ Varga 283-284.

⁷ fictio, fiction, finzione, ficción, Fiktion

⁸ 'történelmi fikció', 'bírói fikció', 'igazságszolgáltatási fikció', 'sajátos' vagy 'eljárás' fikció avagy 'alapozó fikció'

⁹ Varga uo.

¹⁰ Fikció olyan eljárási fogás, amelynek segítségével a jogszabály megváltoztatható, s aminek használatához a bíró olyankor folyamodik, amikor nyilvánvalóan pontatlan de szükséges hasonlítást kíván elvégezni ahhoz, hogy egy kívánatos eredmény elérése beállhasson...Általános következtetés...szerint a fikció nem más, mint a tények hamis minősítése.

Mindazonáltal a fikciót tömören úgy definiálhatjuk: mint a „célszerűen tudatos hamis azonosítást, illetve hamis analogikus következtetést”.¹¹

A fikciókat a jogi normák elméleti rekonstrukciójában egyes szerzők úgy határozzák meg, hogy azonosítják a jogi normákat a fikciókkal. Ennek értelmében minden általános jogi kifejezés fikció, ugyanis bármely „tényállásra csakis tisztán 'operacionális' jellegük ki nem fejezett minőségének a tudatosításával alkalmazhatók. Ezért ártalmas dogmákká válhatnak, ha mesterségesen voltuk egyidejű tudatosítása nélkül kísérelnénk meg hasznosításukat.”¹² Találkozhatunk olyan irányzatokkal is, „amelyek a jogi fogalmak fikcióban gyökerező voltát a szabályozás szükségére és óhaja által meghatározott eszközjellegükre figyelemmel állítják. Úgy vélik, hogy éppen eszközjellegük okán teljességgel függetlenek a valóságképpel kapcsolatos bármiféle ismeretelméleti megfontolástól. Ebből a szempontból azonban minden jogszabály fikciót tartalmaz, mert hiszen az általános jogi fogalmak a valóságban sosem teljesen egyforma dolgokat foglalnak össze és vannak egyforma jogi konzekvencia alá”.¹³

II. Vélelmek és fikciók a hatályos magyar személyi és családi jog köréből

1. Az apaság vélelme. Az alapvélelem az anya férjére vonatkozik, amely szerint a gyermek apjának az anya férjét kell tekinteni abban az esetben, ha a férj és a gyermek anyja között a fogamzási idő kezdetétől a gyermek megszületéséig eltelt idő alatt mindvégig, illetve egy adott ideig házassági kötelék állt fenn, függetlenül attól, hogy ebben az időben a házastársak ténylegesen együttéltek-e. Az apasági vélelem e fajtája az apaság bírósági úton való megtámadásával dönthető meg.¹⁴ Apaság elismerésén alapuló apasági vélelemnek két típusa létezik: a teljes hatályú apai elismerés és az anyával való utólagos házasságkötés révén történő elismerés. Mindkét esetben az elismerés feltételei a következők: ne kelljen más férfit a gyermek apjának tekinteni; legalább tizenhat év kor-különbség álljon fenn az elismerő és a gyermek között; az elismeréshez az anya, illetve a gyermek - feltéve, hogy tizennegyedik évét betöltötte - is hozzájáruljon. Egyik elismerésnek sem

¹¹ Peschka 47.

¹² Frank 348.

¹³ Moór 22.

¹⁴ Ha az anya a vélelmezett fogamzási idő kezdetétől a gyermek születéséig egymást követően két házasságban élt, az anya második férjét kell a gyermek apjának tekinteni, ha azonban ez az apasági vélelem megdőlt, az anya első férje válík vélelmezett apává.

előfeltétele, hogy az elismerő valóban a gyermek biológiai apja legyen.¹⁵ Az apaság bírósági úton történő megállapítására akkor kerül sor, ha az apaság egyéb módon nem állapítható meg: ebben az esetben bizonyítandó, hogy a férfi a gyermek anyjával a fogamzási időben nemileg érintkezett, s az összes körülmény gondos mérlegelése alapján alaposan arra lehet következtetni, hogy a gyermek ebből az érintkezésből származik. Ez utóbbi bizonyítása, ill. valószínűsítése elsősorban orvosi, biológiai eszközökkel történik, mint pl. vércsoportvizsgálat, antropológiai vizsgálat, kromoszóma- és DNS-vizsgálat.¹⁶ Az apaság vélelmezhető az anyával folytatott mesterséges megtermékenyítésben - emberi reprodukciós eljárásban - részt vevő férfi vonatkozásában is, amennyiben származás ezen eljárás következménye. Az apasági vélelem e fajtája annak révén jutott jelentőséghez, hogy mesterséges megtermékenyítés - szemben a korábban hatályos szabályokkal - nemcsak házastársak, hanem különmű élettársak (élettársi viszony) kérelmére is elvégezhető.

Valamennyi apasági vélelem megtámadható az erre irányuló perben; ennek azon a címen van helye, hogy az a férfi, aki a vélelem alapján apjának tekintendő, az anyával a fogamzás idején nem érintkezett, vagy egyébként - a körülmények gondos mérlegelése alapján - lehetetlennek tűnik, hogy a gyermek tőle származzék. Abban az esetben, ha a származás mesterséges megtermékenyítés emberi reprodukciós eljárás eredménye, az apasági vélelem azzal az indokkal támadható meg, hogy az anya férje, illetve élettársa ezen eljáráshoz nem adta a hozzájárulását. A teljes hatályú apai elismerésen alapuló vélelem megtámadható akkor is, ha a nyilatkozat törvényes előfeltételei hiányoztak. Az apasági vélelem megtámadására jogosult: a gyermek, az, akit a vélelem alapján a gyermek apjának kell tekinteni, a gyermek halála után leszármazója, valamint ilyen hiányában, vagy ha a vélelmezett apa elmulasztotta a megállapított határidőt: az ügyész. A megtámadásra csak a törvényben meghatározott határidőn belül kerülhet sor.

2. A jogképesség megszűnése, a holtak nyilvánítás mint vélelem. A Ptk. 22. paragrafusa kimondja, hogy az ember jogképessége a halálával szűnik meg. Kivételes megszűnési eset a holtak nyilvánítás, ami a polgári jogi viszonyokban a halállal egyező jogi hatásokra vezet, noha nem minden esetben végleges. A jogképesség megszűnése szempontjából a halál időpontjának megállapítása rendkívül fontos a polgári jogban, hiszen a jogképesség megszűnésével a jogok szerzésének a képessége is megszűnik, valamint ezzel nyílik meg a törvény értelmében az öröklés. A

¹⁵ Teljes hatályú elismeréssel már megfogant és még meg nem született gyermeket is el lehet ismerni (méhmagzat), az utólagos házasságkötéssel való elismerésnek már megszületett gyermek lehet csak az anyja.

¹⁶ Az apaság bírósági megállapítására halott apa esetében is sor kerülhet. Az apaság megállapítására irányuló pert csak az apa, a gyermek és a gyermek halála után a leszármazója indíthatja.

magyar jog - szemben az ókori Rómától kezdve - nem tartalmaz olyan rendelkezést, hogy a közös vesztésben elpusztulás esetén halálozási sorrend vélelmét állítsa fel; azonban a Polgári törvénykönyv 600. paragrafusának a) pontja értelmében két személy egymás utáni öröklése attól függ, ki halt meg a másik fél mint örökhagyó előtt. A jogképeség megszűnése azonban elsősorban nem abból a szempontból jelentős a törvény 22. paragrafusának időponti rögzítését illetően, hogy mikor nyílik meg a halál bekövetkezésében más személy javára az öröklés, hanem meddig tart a jogképes ember jogszerzési képessége, tehát mikor szűnik meg a halállal az a képessége, hogy polgári jogviszonyok alanya lehessen, jogai és kötelezettségei lehessenek.

„Az eltűnt személyt bírósági határozattal holtnak lehet nyilvánítani, ha eltűnésétől számítva öt év eltelt anélkül, hogy életben létére utaló bármilyen adat ismeretes volna.”¹⁷ Bizonyos körülmények között a halál tényének bizonyítása nehézségekbe ütközik. Ennek megoldására a jogrendszerek felállítottak egy vélelmet, melynek értelmében az eltűnt személy hosszabb idejű távolléte esetén nem tekinthető élőnek. Mivel a halál tényének bizonyítása meghatározott esetekben nagyon nehéz, ezért a polgári eljárási jog különbséget tesz a holtnak nyilvánítás és a halál tényének megállapítása között. Az a tény, hogy az ember valóban meghalt, anyakönyvi kivonattal vagy azon kívül más módon bizonyítható. Vitás lehet azonban, hogy meghal-e a hosszabb ideje ismeretlen helyen tartózkodó személy. E vonatkozásban a magyar jog többféle módot ismer abban a kérdésben, hogy a hosszabb ideje eltűnt személy eltűntté, illetőleg holtnak nyilvánítására sor kerüljön; polgári jogi szempontból a jogképeség halállal bekövetkező megszűnésének a vélelmét csak a holtnak nyilvánítási eljárás eredményeképpen született jogerős határozat állapíthatja meg.

„A bíróság a halál napját a körülmények mérlegelése alapján állapítja meg. Ha a körülmények mérlegelése nem vezet eredményre, a halál időpontja az eltűnést követő hónap tizenötödik napja.”¹⁸ Tekintettel arra, hogy a jogképeség a halállal szűnik meg, továbbá, hogy a holtnak nyilvánító határozat jogi hatályához az a vélelem fűződik, hogy a holtnak nyilvánított az ellenkező bizonyításáig halottnak tekintendő, aláhúzza annak a jelentőségét, hogy a bíróság a halál napját a körülmények mérlegelésével állapítsa meg. A bíróságoknak nyilvánvalóan arra kell törekedniük, hogy a lehetőségekhez képest a körülmények mérlegelésével a halál napját megállapítsák, és így a holtnak nyilvánító határozat a valóságos helyzetet tükrözze. Ennek a megállapításnak elsősorban

¹⁷ Ptké. I. 15. § Felhatalmazást kap az igazságügy-miniszter, hogy a holtnak nyilvánítási eljárást, valamint a halál tényének bírósági megállapításával kapcsolatos kérdéseket rendelettel szabályozza.

¹⁸ Ptk. 24. §

abból a szempontból van jelentősége, hogy az időpont megállapítása esetén a megállapított határnap utolsó órájával kell halottnak tekinteni az eltűnt személyt, tehát a következő nap már halottként veendő figyelembe. Addig azonban élőnek kell tekinteni. Természetesen az ellenkező bizonyításának mindig van helye.

„A holtnak nyilvánított személyt az ellenkező bizonyításáig halottnak kell tekinteni. Ha bebizonyosodik, hogy a holtnak nyilvánított a határozatban alapul vett időpontnál korábban vagy később tűnt el, de a holtnak nyilvánítás feltételei egyébként fennállnak, a bíróság a holtnak nyilvánító határozatot megfelelően módosítja. A jogkövetkezmények ilyen esetben a módosított határozat szerint alakulnak. Ha bebizonyosodik, hogy a holtiak nyilvánított a határozatban alapul vett időpontnál később tűnt el, és a holtnak nyilvánítás feltételei nem állnak fenn, a bíróság a holtnak nyilvánító határozatot hatályon kívül helyezi. A határozat alapján beállott jogkövetkezmények - ha jogszabály kivételt nem tesz - semmisek. Ha a holtnak nyilvánított előkerül, a határozat hatálytalan, és az annak alapján beállott jogkövetkezmények - ha jogszabály kivételt nem tesz - semmisek.” A holtnak nyilvánítás jogkövetkezménye, hogy az ellenkező bizonyításáig a holtnak nyilvánított személyt halottnak kell tekinteni. A bírósági határozat tehát megdönthető vélelmet állít fel arra nézve, hogy a halál napjaként megállapított időpontban a holtnak nyilvánított meghalt. „A holtnak nyilvánító bírósági határozat tehát azt a vélelmet állapítja meg, hogy a holtnak nyilvánított meghalt, továbbá, hogy abban az időpontban halt meg, amelyet a határozat a halál időpontjául megjelöl. Megfordítva: a holtnak nyilvánító határozat egyúttal azt is bizonyítja, hogy a holtnak nyilvánított a halál idejéül megjelölt időpontig életben volt. Erre a vélelemre bárki bárkivel szemben hivatkozhat. A holtnak nyilvánítás eredménye az, hogy a holtnak nyilvánított személy jogviszonyait úgy kell elbírálni, mintha a megjelölt időpontban meghalt volna. Tehát megnyílik utána az öröklés, házastárs újabb házasságot köthet stb.”¹⁹ A holtnak nyilvánítási határozat legjelentősebb jogkövetkezménye tehát vagyoni jogi szempontból az öröklés megnyílása, személyi jogi szempontból az újabb házasság megkötésének a lehetősége. Önmagában a holtnak nyilvánító határozat a házasságot nem szünteti meg, de ugyanakkor megnyitja a lehetőségét annak, hogy az életben maradt házastárs újabb házasságot kössön a holtnak nyilvánító jogerős határozat alapján. Ezzel az újabb házasságkötéssel szűnik meg a korábbi házasság, kivéve, ha az újabb házasságkötéskor bármelyik házastárs tudta, hogy a halál nem következett be.

¹⁹ Világhy – Eörsy I. 99.

A holtnak nyilvánító határozat megváltoztatása esetén a megdönthető vélelem több együttes jogi tény fennállásához fűződik. Ezeknek a jogi tényeknek bizonyos része megváltozhat. Ezekre a változásokra terjednek ki a fent leírt rendelkezések, melynek egyike elsősorban az időbeli eltérésre hívja fel a figyelmet. Ha a holtnak nyilvánítás feltételei egyébként fennállnak (tehát, hogy az eltűnéstől számítva öt év telt el anélkül, hogy az életben létre utaló bármilyen adat ismert lenne), akkor lehetséges a módosítás. Ilyenkor a bíróság módosítja a holtnak nyilvánításáról hozott határozatát olyan értelemben, hogy a határozatban alapul vett időpontnál korábban vagy későbben tűnt el a holtnak nyilvánított személy. A jogkövetkezmények ilyen esetben a módosított határozat szerint alakulnak. Ez a módosítás azonban gyakorlatilag nem a holtnak nyilvánítási eljárás újbóli lefolytatását jelenti.

3. A méhmagzat mint *ficta persona* - a méhmagzat feltételes jogképessége.²⁰ Míg az élő ember jogképessége általános, egyenlő és feltétlen, addig a méhmagzat jogképessége élve születéséig általános, egyenlő és feltételes. Feltételes attól függően, hogy élve születik. Ez a feltételes jogképesség természetesen nem jelenti az élve születés életképességének feltételét, és adott körülmények között az ember néhány órai élete vagy mindössze orvosilag megállapítható néhány perces élete elégséges ahhoz, hogy jogalanyként mint ember és nem mint méhmagzat nem feltételes, hanem feltétlen jogképességgel rendelkezék; így mindazoknak a polgári jogviszonyoknak alanya lehessen, amelyben az ember jogalanyként szerepelhet.

A méhmagzat jogképességének a kérdése leginkább öröklési képességgel kapcsolatban merül fel, ha az örökgyó végakarata szerint a már megfogant, de még meg nem született személy örökösként számításba jöhet. A méhmagzat jogképessége élve születésétől illetően már feltétlenné válik ugyan, de ennek ellenére méhmagzati állapotában mint feltételes jogképesség leggyakrabban az öröklési jogi jogviszonyokban jelentkezik.

Tekintettel arra, hogy a törvény 9. paragrafusa értelmében a vélelmezett fogamzási idő a születéstől visszafelé számított háromszázadik nap, az ellenkezőjének bizonyítására lehetőség nyílik.²¹ A háromszázadik nap vélelmezett fogantatási idő két szempontból jelentős a polgári jogban. Egyrészt a méhmagzat élve születéséig függő jogi helyzet áll fenn, a méhmagzatnak pedig dologi várománya van. Ez azt jelenti, hogy az ellenérdekű fél nem foszthatja meg attól a képességétől,

²⁰ Ptk. Kommentár 68.

²¹ Ptk. 9. § A jogképesség az embert, ha élve születik, fogamzásának időpontjától kezdve illeti meg. A fogamzás időpontjának a születéstől visszafelé számított háromszázadik napot kell tekinteni; bizonyítani lehet azonban, hogy a fogamzás korábban vagy később történt. A születés napja a határidőbe beleszámít.

amely reá mint jövőben beálló lehetőség háramlik. „Azt a függő jogi helyzetet, amely valakire nézve a jogszerzés reményét hozza magával, várománynak nevezzük.”²² Ilyen esetben az alanyi jogszerzésnek egy olyan lehetőségével állunk szemben, amikor a várományost, a méhmagzatot az ellenérdekű fél saját egyoldalú cselekményével a jogszerzéstől nem foszthatja meg. Ezt a dologi várományosi helyzetet biztosítja a törvény 10. paragrafusa, amikor bizonyos esetekben gondnok rendelését határozza meg a születendő gyermek részére.²³

A háromszázadik naptól eltérő bizonyítás, tehát az a lehetőség, amelynek értelmében bizonyítani lehet, hogy a fogamzás korábban, illetőleg későbbben történt mint a háromszázadik nap, tehát a fogamzástól az élveszületésig nem háromszáz nap telt el, adott esetben a Pp. szabályai szerint bonyolódik le. Minden ilyen esetben a bizonyítás elsősorban orvosi kérdés. Az orvostudomány fejlődésével együttjáróan lehetőség nyílik arra, hogy a legszélesebb körű orvosi bizonyítás a Pp. értelmében számbajöjhessen. Annak a személynek kell bizonyítani, aki a háromszáz napos fogantatási időpontot vitatja. Neki kell bizonyítania, hogy a fogamzás korábban, illetőleg későbbben történt.

III. Vélelmek és hatásuk a bizonyításra a polgári jogban

Mind a polgári anyagi, mind a polgári eljárási jog foglalkozik a vélelmek elméleti kérdéseivel. Az előbbi a jogszabálytan, az utóbbi a bizonyítás körében.

A burzsoá jogtudomány igen nagy teret szentelt a vélelmeknek, és az e kérdésben folytatott vita itt bontakozott ki legélesebben. Egységes vagy legalábbis uralkodónak tekinthető álláspontot azonban nem sikerült ott sem kialakítani. A nézetek közös nevezőre hozását akadályozza, hogy a bizonyítási teher fogalmát az egyes szerzők legkülönbözőképpen értelmezik, és nem is mindig azonos értelemben használják.²⁴

A meddőnek tekinthető terminológiai vitán kívül, már valóságos a szembenállás abban a kérdésben, hogy a vélelem fogalma alá vont jelenségeknek mi a bizonyításra gyakorolt hatása? E merőben elmé-

²² Világhy - Eörsi I. 182.

²³ Ptk. 10. § A gyermek részére már megszületése előtt gondnokot kell kirendelni, ha ez jogainak megóvása érdekében szükséges, különösen, ha a gyermek és törvényes képviselője között érdekellentét van. (Ptk. 1. 7. § (I) Méhmagzat részére a gondnokot a gyámhatóság rendeli ki. (1) A gondnokrendelést bármelyik szülő vagy nagyszülő, az ügyész, illetőleg az anya lakóhelye szerint illetékes községi, városi, fővárosi kerületi jegyző kérheti. Gondnokrendelésnek hivatalból is helye van. (3) A gondnok abban az ügyben, amelyben kirendelték, olyan jogkörrel jár el, mint a gyám.)

²⁴ Varga 133.

letinek tűnő vita mögött a bizonyítási kockázatviselés elosztásának, szabályozásának elméleti és gyakorlati kérdései húzódnak meg, amelyek mind a jogalkotás, mind a jogalkalmazás fontos kérdései.

A bizonyítás kockázatának helyes vagy helytelen megosztásán múlik sokszor egy igény érvényesítésének gyakorlati lehetősége vagy sok esetben lehetetlensége. Elég itt csak a direkt és a kimentő bizonyítási rendszer közötti lényeges különbségre utalnunk. Tanulmányunkban megvizsgáljuk, hogy a vélelmek milyen hatást gyakorolnak a polgári perben a bizonyításra, és hogy mi a természetük.

1. A természetes vélelem (*praesumptio facti*), más szóval feltevés a mindennapi élet tapasztalatára épül. Annak a megfigyelésnek az eredménye, hogy egyes jelenségek rendszerint, de nem szükségképpen kapcsolatban vannak egymással. „Ha tapasztalható az egyik jelenség, akkor lennie kell, vagy kellett a másiknak is.”²⁵ A természetes vélelmek, a mindennapi élettapasztalatot tükröző feltételes logikai ítéletek a bizonyításban kaphatnak jogi jelentőséget a polgári perben. Minden közvetett bizonyításnál természetes vélelemmel állunk szemben.²⁶

Hogy egy természetes vélelem alkalmazható-e, azt a bíróság mérlegelési jogkörében dönti el. A vélelmező tény valósága, bizonyítása esetén a bíró következtethet a vélelmezett tény megtörténtére, valóságára, amely a tulajdonképpeni bizonyítandó tény. Persze többszörösen összetett következtetési művelet is elképzelhető a közvetett bizonyítás során. A természetes vélelem alkalmazása nem érinti a bizonyítási teher megosztását, és nem változtatja meg a bizonyítási tételt, tehát azt, hogy mit kell bizonyítani. A természetes vélelem alkalmazása lehetőséget ad esetleg arra, hogy a bíróság közvetett bizonyítással állapítsa meg valamely bizonyítandó, releváns tény valóságát vagy valótlanágát. Természetes vélelem alkalmazására, tehát közvetett bizonyításra csak akkor kerülhet sor, ha közvetlen bizonyításra alkalmas bizonyítékok nincsenek. Egy tapasztalati tétel alkalmazásának lehetősége nem menti fel a bírót a közvetlen bizonyítékok utáni kutatás alól.

Közvetett bizonyítás esetén a következtetés alapjául szolgáló tény valóságának kétségtelennek kell lennie, tehát teljes bizonyítás szükséges. A vélelmező tény valósága iránti kétség már a természetes vélelem alkalmazását nem teszi lehetővé. A következtetés valószínűsége iránt keltett kétség esetén

²⁵ Király 20.

²⁶ Farkas 45.

a vélelmezett tapasztalati tétel nem állapítható meg. Tehát természetes vélelem esetén mind a vélelmező, mind a vélelmezett tétellel szembeni „*non liquet*” elegendő a vélelem mellőzéséhez.

2. Általában elfogadott tétel, hogy a természetes vélelmektől a törvényes vélelmek (*praesumptio iuris*) abban különböznek, hogy a törvényes vélelem jogszabályba foglalt vélelem. Nincs azonban egyetértés abban a kérdésben, hogy mikor tekinthető egy vélelem „jogszabályba” foglaltnak? Akkor-e, ha a jogszabály kifejezetten tartalmazza a vélelem mindkét szerkezeti elemét: a vélelmező és a vélelmezett tény, vagy pedig akkor is törvényes vélelemmel állunk szemben, ha csak egyik szerkezeti elem, a vélelmezett tény jut kifejezésre a jogszabály szövegében. Ez az utóbbi jelenség nevesített formában „önállósult” is, és ideiglenes igazságként emlegetik a szakirodalomban.²⁷

Találkozunk olyan nézettel is, amely vélelemnek tart minden olyan jogszabályt, amely a vélelem, vélelmezni szavakat tartalmazza, sőt egyesek törvényes vélelem megnyilvánulását látják abban is, ha a jogszabály egyes tényálláselemek bizonyítatlanságának következményeit értelemszerűen vagy kifejezetten az egyik fél, más tényálláselemek bizonyítatlanságának következményeit a másik fél hátrányára tudja be. Ezek szerint a bizonyítási teher megosztásának szabályozásában is törvényes vélelem fejeződik ki.²⁸

Álláspontunk szerint a vélelmek tekintetében, a terminológiai tisztaságot és az egységes terminológia kialakítását úgy érhetjük el, ha megtaláljuk azokat az ismertető jegyeket, ismérveket, amelyek a törvényes vélelmeket egyértelműen megkülönböztetik azoktól a jelenségektől, amelyeket a különböző szerzők bizonyos közös vonások alapján e fogalom alá vonnak. Ezeket az ismertető jegyeket egyrészt a polgári jogszabályszerkezetében, másrészt ennek a polgári perbeli bizonyításra gyakorolt hatásában kell keresnünk.

A polgári jogszabály általában három szerkezeti elemre bontható: tényállás, joghatás, és szankció. Témánk szempontjából csak az első kettő igényel figyelmet. A tényállás olyan tények összessége, amelyek magvalósulásuk esetén kiváltják a hozzájuk fűződő joghatást. A polgári perben éppen ezért a bíróság általában csak akkor állapíthatja meg a joghatás beálltát, ha a tényállás bizonyítást nyert. Egyes esetekben a törvényhozó - meghatározott céllal - eltér ettől a szokásos megoldástól, szerkesztési elvtől. Az eltérés két formája, amely közös ismertető jegyeket is mutat:

²⁷ Király 25; és Szilágyi 24.

²⁸ Kovács 216-217.

a) A jogalkotó bizonyos esetekben a joghatás kiváltására alkalmas eredeti vagy ideális tényállás mellé egy attól külön álló, kiegészítő (gyakorlati) tényállást is tesz, és úgy rendelkezik, hogy a kiegészítő tényállás megvalósulása esetén a joghatást kiváltó, eredeti tényállást is megtörténtnek kell tekinteni. Ilyenkor a jogalkotó a feltételes ítélet formulája alapján szerkeszti meg a tényállást. Megtalálható annak mindkét tétele: a vélelmező és vélelmezett tény, körülmény.

b) Találunk olyan jogszabályt is, amely a joghatás kiváltásához szükséges eredeti tényállást elhagyja és helyette csak kiegészítő, vélelmező tényállást állít fel, és úgy rendelkezik, hogy a vélelmező tényállás megvalósulása, bizonyítása esetén egy jog, jogviszony fennállását (esetleg fenn nem állását) kell megállapítani. Itt a jogszabály szerkezeti elemei: vélelmező tény és vélelmezett jog. Ebben az esetben is megtaláljuk a feltételes ítélet mindkét tételét.

A „műértelemben vett” törvényes vélelemről csak akkor beszélhetünk, ha a jogalkotó az imént említett szerkesztési módszer valamelyikét alkalmazza a jogszabály szerkesztésénél. Tehát akkor, ha a jogszabályba beépíti a feltételes, logikai ítélet mindkét tételét: a vélelmező és a vélelmezett tételt.

Attól függően, hogy a vélelmezett tétel tény vagy jog, megkülönböztethetünk törvényes tényállás- és joghatása elméleteket. A törvényhozó a jogszabály tényállásának, a tényállás és a joghatás viszonyának ilyen megállapításával meghatározott célt kíván elérni, hiszen ezért tér el a szokásos megoldástól. E cél vizsgálata vezet el a másik megkülönböztető ismérvhez: a vélelmet tartalmazó polgári jogszabály bizonyításra gyakorolt hatásához, amely eltér mind a szokásos módszerrel, mind az egyéb „különös” módszerrel szerkesztett anyagi jogszabály bizonyításra gyakorolt hatásától.

A törvényes vélelem mindkét típusának közös vonása, hogy a jogalkotó a bizonyítás várható nehézségein óhajt könnyíteni. Csökkenteni akarja a bizonyítás kockázatát. A vélelemalkotás tulajdonképpeni célja és értelme rendszerint ez.

Nem tekinthető a vélelmek meghatározó ismérvének az, hogy velük szemben ellenbizonyításnak helye van, mert vélelem nélkül is megengedett az ellenbizonyítás.²⁹

A törvényes tényállásvélelem a bizonyítást azáltal könnyíti meg, hogy nem a joghatást kiváltó, eredeti tényállást kell bizonyítani, amely rendszerint igen nehezen lenne bizonyítható, hanem a könnyebben bizonyítható vélelmező tényállást. A vélelmező tényállás bizonyítottsága esetén a bíróság a vélelmezett tényállás megvalósulását köteles megállapítani. A következtetést a vélelmező

²⁹ Szilágyi 14-15.

tényről a vélelmezett tényre maga a jogszabály végzi el, amely mindaddig köti a bíróságot, amíg ennek ellenkezőjét nem bizonyítják.

A vélelmet tartalmazó tényállással szemben az ellenbizonyítás kétirányú lehet. Irányulhat arra, hogy a vélelmező tényállás nem valósult meg. Ennél a bizonyításnál már eredményes lehet, ha a vélelmező tényállás megtörténtét kétségessé teszik. Tehát a vélelmező tényállás esetében a „*non liquet*” arra vezet, hogy a bíróság a vélelmező tényállás megvalósulását nem állapítja meg. A vélelmező tényállás bizonyításánál a törvény teljes bizonyosságot, teljes bizonyítást követel meg. A teljes bizonyítás sikere esetén a bíróság nem következtetés, mérlegelés útján állapítja meg a vélelmezett tényállást, hanem ez a mérlegelésen kívül fekvő jogalkalmazás már.

Az ellenbizonyítás körében nemcsak a vélelmező tényállás meg nem történtét, hanem a vélelmezett tényállás megvalósulásának hiányát is lehet bizonyítani. A vélelmezett tény meg nem történetének bizonyításánál nem elég kétségeket támasztani a bíróságban, hanem teljes bizonyításra van szükség ahhoz, hogy a vélelmezett tényállás megállapítását mellőzni lehessen, mivel a vélelmező tényállás bizonyítottsága esetén a vélelmezett tények megállapítása jogalkalmazás.

A törvényes tényállásvélelem a bizonyítási tételt változtatja meg azzal, hogy a tényállást megkettőzi és megelepszik az eredeti tényálláson kívül fekvő más tényállás bizonyításával, de nem zárja ki az eredeti tényállás fennállásának közvetlen bizonyítását sem. Ez a vélelem a bizonyítás kockázatát csökkenti, de nem változtat a bizonyítási teher elosztásán. A vélelmezett tényállás valóságát annak a félnek kell bizonyítania, aki mellett a vélelem szól. Azzal, hogy a jogalkotó megelepszik a vélelmező tényállás bizonyításával, a bizonyítási terhet, legalábbis a tárgyi értelemben vett bizonyítási terhet nem „fordítja” meg. Ha a bizonyítási teher átfordulásáról egyáltalán lehet beszélni, akkor csak az ún. alanyi értelemben vett bizonyítási teher átfordulásáról lehet szó, vagyis arról, hogy annak a félnek kell a vélelmezett tény meg nem történtét igazoló bizonyítási eszközöket szolgáltatnia, aki ellen a vélelem szól. De vélelem nélkül is ugyanez a helyzet, ezért ennek nincs jelentősége.

Törvényes joghatásvélelmet, amikor a tényről jogra, jogviszonyra következtet a jogszabály, nem találunk a Ptk-ben. Azok a jogszabályok, amelyeket ilyennek tartanak, szerkezetüket tekintve nem vélelmek, hanem a bizonyítási teher szabályai. Törvényes joghatásvélelemnél a vélelmező tényállást kell bizonyítani, és ennek bizonyítása esetén maga a jogszabály következtet valamely jog (jogviszony) fennállására, vagy fenn nem állására.

A vélelmező tényállás ellenkezőjét, meg nem történtét bizonyítani lehet. A non liquet itt is kizárja a vélelmező tényállás megtörténtének megállapítását, tehát teljes bizonyításra van szükség. A törvényes joghatás vélelmet tartalmazó jogszabály elhagyja a joghatás kiváltására közvetlenül alkalmas eredeti tényállást. Ezért a törvényi tényállás csak a vélelmező tényeket tartalmazza, ellentétben a tényállásvélelmekkel, ahol megtaláljuk az eredeti tényállást is, amely a joghatást tulajdonképpen kiváltja.

Az eredeti tényleges tényállás hiánya nem jelenti azonban azt, hogy kizárt olyan tények bizonyítása, amelyek ennek a jogszabályban értelemszerűen benne levő tényállásnak a meg nem történtét igazolják. Az ellenbizonyítás lehetséges tehát a jogszabályban ki nem írt, tényleges tényállással szemben is. Lehet bizonyítani, hogy a vélelmező tényállás bizonyítottsága esetén sem valósult meg az eredeti tényállás. Ez történik az apasági perekben, ha bizonyítást nyer, hogy a férj vagy apaság megállapítása iránt indított perben az alperes apaságát a vércsoport-vizsgálat eredménye kizárja.

Az eredeti tényállás megvalósulását kizáró bizonyításnak azonban teljesnek kell lennie. Ha csak kétségesse teszik a valóságos tényállás megvalósulását, ez egymagában nem eredményezheti a joghatás megállapításának mellőzését, ha a vélelmező tényállás bizonyítást nyert.

A bíróság a vélelemmel szemben hivatalból is elrendelhet ellenbizonyítást. A vélelem nem menti fel a bíróságot az alól a kötelezettség alól, hogy a valóságos tényállás megállapítására törekedjék. A vélelmezett tény valósága, vagy a vélelmezett jog fennállása csak akkor állapítható meg, ha a hivatalbóli bizonyítás lehetőségeit kimerítette a bíróság, és ez sem vezetett sikerre.

A vélelem azonban a bíróság szabad mérlegelési jogosultságát korlátozza, mert a vélelmező tény valósága esetén kötelező következtetési szabályt állít fel, amely csak az ellenkező bizonyításával mellőzhető.

Sokat vitatott kérdés volt a vélelmekkel kapcsolatban, hogy annak a félnek, aki mellett a vélelem szól, állítania kell-e a vélelmezett tények megtörténtét; vagy azt a bíróság a jogszabály parancsa következtében tényállítás nélkül is köteles az ellenkező bizonyításáig valónak tekinteni, és a döntés alapjául elfogadni. Ez az ún. állítási teher egyik főlegesen vitatott kérdése volt a felek rendelkezése alatt álló, tárgyalási elven nyugvó per esetében is, mert a vélelmezett tényt előadás nélkül is figyelembe kell venni.

3. A törvényes vélelmeket el kell határolnunk a bizonyítási teher megosztását rendező szabályoktól és néhány más jelenségtől, amelyek rokon vonásokat mutatnak a vélelmekkel.

a) Elsőként az ún. ideiglenes igazság problémájával foglalkozunk. Az elnevezés Ungertől származik, aki a vélelmeken belül biztosított viszonylagos önállóságot ennek a jelenségnek.

Az első kérdés az, hogy milyen jelenséget tekintenek ideiglenes igazságnak? Találunk olyan jogszabályokat, amelyekben szerepel ugyan a joghatás kiváltására alkalmas tényállás, de a jogalkotó úgy rendelkezik, hogy a tényállást minden bizonyítás nélkül valónak, megtörténtnek kell tekinteni, amíg annak ellenkezője nem nyert bizonyítást. Ilyen például a Ptk. 9. §-a, amely szerint a fogamzás időpontjának a szüléstől visszafelé számított háromszázadik napot kell tekinteni; bizonyítani lehet azonban, hogy a fogamzás korábban vagy később történt.

Egyesek látszólagos vélelemnek, mások valóságos vélelemnek tartják ezeket a szabályokat.³⁰ Erre az ad okot, hogy a jogalkotó az ilyen jogszabályokban csak az általa vélelmezett tényállást adja meg, és ennek megállapítását nem köti egy vélelmező tényálláshoz, tehát egy csonka vélelem benyomását kelti.

Nem lehet vitatni, hogy ezeknek a jogszabályoknak a megalkotása mögött rendszerint „egy vélelem” húzódik meg, vagyis a jogalkotó egy feltételes ítélet alapján jutott el az ideiglenes igazsághoz. Ezt azonban nem vélelem formájában építette be a jogszabályba, mert más hatást akart elérni, mint a vélelmekkel.

Az ideiglenes igazságnak nevezett jelenség célja a bizonyítási teher megosztása, szabályozása. Két lényeges különbség észlelhető a vélelem és az ideiglenes igazság között.

Az egyik az ideiglenes igazságot tartalmazó jogszabály szerkezetében található meg: hiányzik a vélelmező tényállás, a másik a bizonyításra gyakorolt hatásában nyilvánul meg.

A vélelem könnyít a bizonyítás terhén, csökkenti a bizonyítás kockázatát. Az ideiglenes igazság nem követeli meg a joghatást kiváltó tényállás bizonyítását, hanem azt eleve valónak tartja, tehát felment a bizonyítás alól és ezzel lényegében a bizonyítás terhét szabályozza, osztja meg. A valónak feltett tény bizonyítatlanságról ugyanis nem lehet szó. Az ilyen jogszabály bizonyítás nélküli ténymegállapítást nemcsak lehetővé tesz, de egyenesen kötelezi erre a bíróságot, ha ennek ellenkezője nem nyer bizonyítást. Ezzel a bizonyítás kockázatát a valónak feltett tény tekintetében megszünteti.

Ha valaki ilyen tényekre alapítja igényét, azt nem kell bizonyítania, és ugyanez a helyzet, ha alperesi pozícióban védekezését alapítja valaki ezekre a tényekre.

³⁰ A vélelem egy fajtájának tekinti az ideiglenes igazságot Szladits 149.

Plósz vélelemnek tekintette ezeket a szabályokat, is. Ebben nem értünk egyet vele. De abban, hogy az ideiglenes igazságot tartalmazó jogszabály kifejezhető főszabály-kivétel formájában is, igaza volt. A jogalkotó ugyanis azzal, hogy a joghatást kiváltó tényállást, tényálláselemet eleve valónak tételezi fel, lényegében kiveszi ezt a bizonyításra szoruló tények közül, és ennek ellenkezőjével terheli meg az ellenfelet.

Az ideiglenes igazságot, tehát a valónak elfogadott tény, tényállást a jogszabály rendszerint a „vélelmezni kell” kifejezéssel jelöli. Feltehető, hogy ez a kifejezés is azt sugallta, hogy vélelemről van szó.

Plósznak az a megállapítása, hogy ezek a jelenségek főszabálykivétel formájában is kifejezhetőek nagyon egyszerűen igazolható, ha összevetjük a régi Magyar magánjogi törvénytervezet (Mtj) 1796. §-ának második bekezdését a Ptk. 611. §-ának (3) bekezdésével: „A vélelem az, hogy a hagyaték nem ági, hanem szerzeményi vagyon”. A Ptk. rendelkezése a következő: „A vagyontárgy ági jellegét annak kell bizonyítania, aki arra ezen a címen öröklési igényt támaszt.” Amit a Mtj, a „vélelem” szóval fejezett ki, azt a Ptk. a bizonyítási teherre való közvetlen utalással. A két szabály értelme és hatása azonos. Abból, hogy a vagyon ági jellegét kell bizonyítani, értelemszerűen következik, hogy a nem ági jellegét, tehát a vagyon szerzeményi jellegét nem kell bizonyítani. Ideiglenes igazság felállításán és a bizonyítási teherre való kifejezett utaláson kívül a tételt így is meg lehet fogalmazni: A hagyatékot szerzeményi vagyonnak kell tekinteni, kivéve, ha bizonyítják a vagyon, ági jellegét.

Ilyen rendelkezés hiányában mindegyik félnek bizonyítania kellene igényét. Aki a vagyon szerzeményi jellegére hivatkoznék, annak a szerzeményi jellegét, aki az ági jellegére, annak ezt. De a jogszabály e tekintetben azt a felet szorítja bizonyításra, arra a félre hárítja a bizonyítás kockázatát, aki a vagyon ági jellegére hivatkozik.

A törvényes vélelmek főszabály-kivétel formájában nem fejezhetők ki, mert nem a bizonyítási teher megosztásának szabályai. Plósz abban tévedett, hogy az ideiglenes igazságokat, amelyek a bizonyítási teher szabályai, a vélelmekhez sorolta.

b) A joghatásvélelemhez hasonló jelenség, ha a jogszabály valamely jogot vagy jogviszonyt bármilyen tényállás bizonyítása nélkül eleve fennállónak jelent ki. Egyesek annak ellenére, hogy a vélelem fogalmi elemének tartják a vélelmező tényállás jelenlétét a jogszabályban, vélelemnek tartják ezeket, a jog fennállását eleve feltételező jogszabályokat is.

Ezek sem vélelmek, hanem a bizonyítási teher szabályai. Itt a jogalkotó nem a joghatás előidézésére alkalmas tényállás valóságát tételezi fel minden bizonyítás nélkül, hanem ennél tovább megy, és magának a jognak, vagy jogviszonynak a fennállását tételezi fel. Vélelmező tényállás hiányában ugyanaz a hatása, mint a tényállás valóságát eleve kijelentő ún. ideiglenes igazságnak: a bizonyítás kockázatát küszöböli ki a fennállónak kijelentett jog tekintetében.

A bizonyítási teher ilyen módon történő szabályozása akkor indokolt, ha a joghatás kiváltására alkalmas tények valóságának feltevése a szövegezés nehézségét jelentené, amikor a joghatás kiváltására alkalmas egész tényállás valóságát kellene feltételezni. Ezért ehelyett a jogot jelenti ki fennállónak a jogszabály.

c) Foglalkoznunk kell még általában a bizonyítási teher szabályainak a vélelmektől való elhatárolásával, mivel találkozunk olyan nézettel is, amely a bizonyítási teher megosztását is vélelemnek tekinti. Van olyan nézet is, amely csak a bizonyítási teher megosztását kifejezetten rendező szabályokat tekinti vélelemnek.³¹

A vélelmek és a bizonyítási teher szabályainak részben vagy egészben történő azonosítása vagy a különbség elhomályosítása arra is visszavezethető, hogy a bizonyítási teher fogalma sem tisztázott, legalábbis ellentétes nézetek uralkodnak.

Lényegében három nézet áll egymással szemben. Az egyik szerint a bizonyítási teher a bizonyítási eszközök szolgáltatásának terhe.³² A másik felfogás különbséget tesz tárgyi és alanyi bizonyítási teher között. Rosenberg az előbbin csak a bizonyítatlanság következményeinek viselését érti, az utóbbin pedig a feleknek a bizonyítási eszközök szolgáltatására vonatkozó tevékenységét. A harmadik nézet csak a tárgyi értelemben vett bizonyítási terhet tekinti bizonyítási tehernek. Ez a felek és a per más alanyainak bizonyítási tevékenységét, a bizonyítási eszközök szolgáltatását, beszerzését bizonyítási kötelezettségnek tartja, és elkülöníti a bizonyítási tehertől.

Az elkülönítés alapja az, hogy a bizonyítási teher szabályai nem a felek valamilyen perbeli cselekményét rendező szabályok. A bizonyítási terhet a jogszabály nem attól függően osztja meg a felek között, hogy ki szolgáltatott, vagy ki nem szolgáltatott bizonyítékot. A bizonyítatlanság következményeit a jogszabály a felek tevékenységétől függetlenül rendezi.

³¹ Sárffy 263-264.

³² Magyary - Nizsalovszky 389.; Meszlényi 227.; Sárffy 258.

Mint ahogy nincs jelentősége annak, hogy a bizonyítás sikere esetén ki szolgáltatta a bizonyítékot - az a fél-e, aki a bizonyítatlanság következményeit viselte volna, vagy az ellenfele -, úgy annak sincs általában jelentősége, hogy ki nem szolgáltatott bizonyítékot.

A bizonyítási teher - a bizonyítatlanság következményeinek - megosztását az anyagi jog egyféle módon végzi el: az egyes tényállásokhoz fűzött joghatások jellegének meghatározásával.

A joghatás milyensége, jellege szempontjából megkülönböztetünk jogkeletkeztető (jogalapító) tényeket, amelyekhez a jogszabály valamely jog, jogviszony létrejöttét kapcsolja, jogakadályozó (joggátló) tényeket, amelyekhez olyan joghatások fűződnek, hogy a jogalapító tények megvalósulása is megakadályozzák a joghatás beálltát, és jogszünetítő tényeket, amelyek a már létrejött joghatást (jogviszonyt) megszüntetik.

Elméletileg egy jogot fennállónak csak akkor lehetne tekinteni, ha a jogalapító tények megvalósultak és nem állnak fenn jogakadályozó és jogszünetítő tények, ha tehát egy elképzelt abszolútnak nevezhető tényállás - a jogalapító tények megtörténte, a jogakadályozó és a jogszünetítő tények hiánya - bizonyítást nyert.

Gyakorlatilag ezt nem lehet megkövetelni, mert ez a jogérvényesítést lehetetlenné tenné. Ezért meg kell elégednünk azoknak a tényeknek a bizonyításával, amelyek az igényelt joghatás kiváltására alkalmasak. Az ellenjogok általában csak akkor jönnek számításba, ha ezek is bizonyítást nyertek. Hiányuk, fenn nem állásuk bizonyítása azonban nem feltétele annak, hogy a bíróság valamely jog létezését, fennállását megállapítsa. Egy kölcsön visszafizetése iránti perben, például a felperesnek nem kell bizonyítania, hogy az adós a kölcsönt nem fizette vissza. A pernyertességhez elég, ha bizonyítást nyernek a követelést megalapító tények: a kölcsönszerződés létrejötte, a kölcsönnyújtás ténye és a kölcsön összege.

A vétkességen alapuló felelősség körében a vétkesség vélelménél a bizonyítási teher meghatározott módon való megosztására készítheti a jogalkotót egy tapasztalati tény, egy természetes vélelem, mint ahogyan ez a kimentő felelősségi rendszer megalkotásában szerepet játszhatott. A vétkesség vélelme azonban a vétkességen alapuló felelősség szabályozásában nem törvényes vélelem formájában valósul meg. A vétkesség vélelme azt eredményezte, hogy a jogalkotó a károkozó „vétkességének tényét” kiemelte a kárigényt megalapító tényállásból, és ellenkező előjellel a jogakadályozó tények közé tette át. A vétkesség vélelme a bizonyítási teher egyféle megosztásának elvi alapjául szolgált.

A direkt bizonyítási rendszer elvetése azonban nem azon a tapasztalati tényen alapult, hogy a károkozások nagyobb része jogellenes magatartás következménye, hanem a bizonyítási nehézségeken óhajtott a törvényhozó segíteni azzal, hogy a jogellenességet kivette a jogalapító tények köréből és megfordította a bizonyítási terhet a direkt bizonyítási rendszerhez viszonyítva. A jogalkotónak ugyanis a bizonyítás várható nehézségeivel számolnia kell a jogszabály megalkotásakor. Ezt kétféle módszerrel érheti el: vagy csak könnyít a bizonyítás várható nehézségein a bizonyítás kockázatának csökkentésével, vagy bizonyos tényeket kiemeli a jogalapító tényállásból, és rendszerint ellenkező előjellel a jogakadó tények közé veszi fel, tehát a bizonyítás kockázatát e tények tekintetében az ellenfélre hárítja át, és ez az utóbbi a bizonyítási teher megosztása.

4. El kell határolni a vélelmeket az ún. cáfolhatatlan törvényi igazságoktól, más szóval a megdönthetetlennek nevezett vélelmektől, továbbá a fikcióktól és a diszpozitív szabályoktól.

A cáfolhatatlan törvényi igazság (*praesumptio iuris et de iure*) nem vélelem, mert csak vélelmezett tényt tartalmaz és hatása is más a bizonyításra, mint a vélelmeké, sőt eltér a bizonyítási teher szabályaitól is. Hasonlít a bizonyítási teher szabályaihoz annyiban, hogy a bizonyítás kockázatát leveszi annak a válláról, aki igényét ilyen tényre alapítja, de az ellenkező bizonyításának kizárásával a bizonyítás kockázatát teljesen megszünteti, mivel mindenféle bizonyítás mellőzését rendeli el. Lényegében olyan parancsoló szabály, amelyet a bíró minden esetben köteles alkalmazni, és a tényeket valónak tekinteni, az ítékezés alapjául elfogadni.

A fikció egészen más, mint a vélelem. Fikcióval a jogszabály két nem azonos tényállást azonosnak tekint. Szerkezetében és céljában is más, mint a vélelem.

A diszpozitív szabály a felek hiányzó rendelkezését, akaratkijelentését pótolja. Ha más nem nyer bizonyítást a diszpozitív szabály érvényesül. Sem szerkezete, sem célja nem azonos a vélelmekével. A diszpozitív szabály éppen akkor kerül alkalmazásra, ha tőle eltérő megállapodás, rendelkezés nem történt.

5. A vélelem a polgári anyagi jogi szabály szerkesztésének sajátos módja. Természetét tekintve anyagi jogi szabály.²⁷ A vélelemalkotás célja azonban, nem a személyi és vagyoni viszonyok szabályozása, ez vélelemalkotás nélkül is megtehető. A jogalkotó azzal, hogy vélelmet állít fel és a tényállást, illetve a tényállás és a joghatás viszonyát az általánostól, a szokásostól eltérő módon

szerkeszti meg, mindenekelőtt a bizonyítás kockázatának enyhítésére törekszik. Ez nem jelenti azt, hogy vélelemalkotással más célt nem lehet szolgálni.

IV. Az ártatlanság véelme

Az ártatlanság véelme a mai formáját tekintve a polgári forradalom eszmei vívmányának tekintendő. Alkotmányos szinten az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatában az általános emberi jogokhoz kötődően rögzítették: „Minden embert ártatlannak kell véelmezni addig, amíg a bűnösségét meg nem állapították.”³³ A nemzetközi jogban - többek között - az Emberi Jogok Európai Egyezménye³⁴ és Európai Unió Alapjogi Chartája³⁵ is tartalmaz rendelkezést e tekintetben. A hazánkban 2012. január 1. napján várhatóan hatályba lépő Alaptörvény³⁶ a XXVIII. cikk (2) bekezdésében ugyanazon tartalommal rögzíti ezt az elvet, mint ahogy a 2011. december 31. napjáig hatályos Alkotmányunk³⁷: „senki nem tekinthető bűnösnek mindaddig, amíg büntetőjogi felelősségét a bíróság jogerős határozata nem állapította meg”. A Büntetőeljárásról szóló törvény³⁸ tartalmát tekintve az alábbiak szerint erősíti meg az elvet: „Senki sem tekinthető bűnösnek mindaddig, amíg a bűnösségét a bíróság jogerős határozata nem állapította meg.”

Az ártatlanság véelmének elvi besorolását vizsgálva elmondható, hogy a bizonyítási eljárás garanciái közé tartozik. Ez azzal magyarázható, hogy jogrendszerünkben a büntetőeljáráshoz és ezen belül a bizonyítási eljáráshoz kapcsolódik.

Az elv jogi természetét vizsgálva fent már megállapítottuk, hogy egy megdönthető véelmem (praesumptio iuris), vagyis a jogalkotó megengedi az ellenbizonyítást.³⁹ Dogmatikailag vizsgálva azonban meg kell állapítani, hogy a polgári jogban megjelenő véelmekkel ellentétben az ártatlanság véelme valójában az „ideiglenes igazságok” körébe sorolható⁴⁰, vagyis ez az elv nem egy műértelemben vett véelmem, hanem a bizonyítási teher szabálya a büntetőeljárásban. E szabály a bizonyítatlanság következményeit azáltal osztja meg, hogy a terhelt ártatlanságát minden ténybeli előfeltétel nélkül eleve feltételezi és ezzel a bűnösség bizonyításával a büntető ügyben eljáró hatóságokat terheli meg. Ezek viselik a bizonyítás kockázatát. El kell fogadni, hogy az

³³ Tremmel 82.

³⁴ 6. cikk (2) bekezdés: „Minden bűncselekménnyel gyanúsított személyt mindaddig ártatlannak kell tekinteni, amíg bűnösségét a törvénynek megfelelően meg nem állapították”.

³⁵ 48. cikk (1) és (2) bekezdés: „Minden gyanúsított személyt mindaddig ártatlannak kell véelmezni, amíg bűnösségét a törvénynek megfelelően meg nem állapították. Minden gyanúsított személy számára biztosítani kell a védelemhez való jogának tiszteletben tartását.”

³⁶ Magyarország Alaptörvényét az Országgyűlés 2011. április 18-i ülésnapján fogadta el.

³⁷ 1949. évi XX. törvény

³⁸ 1998. évi XIX. törvény (Be.)

³⁹ Vö. apaság véelme

⁴⁰ Király 125.

ártatlanság fennállásához nincs szükség olyan tényre, mely az ártatlanságra mutat. A büntetőeljárásban alapelveként szabályozott bizonyítási teher értelmében ugyanis a vád bizonyítása a vádlót terheli. Emellett az önvádra kötelezés tilalma is garanciát jelent: „Senki sem kötelezhető arra, hogy önmagát terhelő vallomást tegyen, és önmaga ellen bizonyítékot szolgáltatson”⁴¹.

A polgári joggal szemben a büntetőjog általában nem osztja meg a bizonyítási terhet; amely alól azonban két kivétel ismeretes: az egyik a valóság bizonyítása⁴², a másik a magánvádló bizonyítási kötelezettsége.⁴³

A vélelem tartalmát eljárásjogi garanciaként kétféleképpen szokás értelmezni. A két felfogás abban különbözik egymástól, hogy amíg az egyik a gyanúsított vagy terhelte ártatlanságát a bíróság által hozott jogerős határozathoz köti, addig a másik a „törvényes úthoz” kötődve az elv érvényesüléseként fogadja el már azt is, ha a bűnösség egy azt megállapító rendőrség, ügyészség vagy hatóság határozatán alapszik. Az alapvető különbség tehát a jogerős bírói határozat meglétében van. Vigh József gondolata, mely szerint az ártatlanság vélelmének jogerős bírói ítélethez kötése értelmetlenné teszi az alapelvet, mindenképpen megfontolandó, hiszen minden a gyanúsítottal vagy terhelttel szemben a bizonyítási eljárás során a jogszabályban rögzített és alkalmazott kényszerintézkedés törvénytörő, tekintettel arra, hogy jogerős bírói ítélet hiányában kerülnek alkalmazásra egy kötelezően ártatlannak vélt személlyel szemben. Az Emberi Jogok Európai Egyezménye és az Európai Unió Alapjogi Chartája nyomán az Európai Közösségek Bizottsága is rámutatott arra, hogy „a terhelte mindaddig úgy kell tekintetni, hogy nem követett el bűncselekményt, amíg az állam - bűnüldöző hatóságain keresztül - nem nyújt be elegendő bizonyítékot ahhoz, hogy egy független és pártatlan bíróságot meggyőzzön a terhelte bűnösségéről.” Ugyanitt fogalmazza meg a Bizottság, hogy „a terhelte nem lehet előzetes letartóztatásba helyezni, kivéve, ha ennek kényszerítő oka van. Amennyiben előzetes letartóztatásba helyezik, a fogva tartás körülményeinek meg kell felelniük vélelmezett ártatlanságának.”⁴⁴ Megfigyelhető tehát az Európai Unióban is az ártatlanság vélelmének azon szabályozása, amely az elv érvényesülésének feltételeként nem írja elő a bűnösséget megállapító jogerős bírói határozat - ellentétben a magyar szabályozással.

⁴¹ Be. 8. §

⁴² A Büntető Törvénykönyvről szóló 1978. évi IV. törvény 182. § (1) és (2) bekezdése: „A 179-181. §-ban meghatározott bűncselekmények miatt nem büntethető az elkövető, ha a becsület csorbitására alkalmas tény valóban bizonyul. A valóság bizonyításának akkor van helye, ha a tény állítását, híresztelését, illetve az arra közvetlenül utaló kifejezés használatát a közérdek vagy bárkinek a jogos érdeke indokolta.”

⁴³ Be. 494. § (1) bekezdése: „A terhelte bűnösségének bizonyítása a magánvádlót terheli.”

⁴⁴ Zöld Könyv

Végezetül figyelmet érdemel az ártatlanságnak, mint alapvető fogalomnak a büntetőeljárásban való használata. Ahogy arra korábban már mások utaltak (Horváth Tibor, Király Tibor, Vigh József), megfontolandó lenne ezen elv tartalmi követelményeit szem előtt tartva a bűnösség vélelmének tilalmáról értekezni, ugyanis úgy az Alkotmányunk (Alaptörvényünk), mint a büntetőeljárásról szóló jogszabályunk az ártatlanság vonatkozásában a bűnösséget helyezi középpontba akként, hogy senki nem tekinthető bűnösnek mindaddig, amíg büntetőjogi felelősségét (bűnösségét) a bíróság jogerős határozata nem állapította meg. Amennyiben ezt a megfogalmazást a bűnösség vélelmének tilalmaként a hatályos jogszabályok rendelkezései mögé helyezve értelmezzük, úgy elfogadhatóvá válhat a gyanúsítottakkal vagy terheltekkel szemben folytatott büntetőeljárás, illetőleg az annak során fogatosított kényszerintézkedések. Ezt támasztja alá az is, hogy a büntetőeljárás megindítása valakivel szemben már rendeltetésénél fogva nem a személy ártatlanságát, hanem annak bűnösségét valószínűsíti. Ez a bűnösséget valószínűsítő szemléletmód pedig a gyanúsítottal szemben folytatott nyomozással, a vádlottal szemben emelt váddal, illetőleg a vele szemben végigvitt bírósági eljárással kétségbe vonja az ártatlanság vélelmének érvényesülését, különös figyelemmel arra, hogy bűnösséget megállapító jogerős határozatról ekkor még egyáltalán nem beszélhetünk.

Felhasznált irodalom

- Farkas J.: *Bizonyítás a polgári perben*, Budapest, 1956.
- Frank J.: *Law and the Modern Mind*, New York 1963.
- Horváth T.: *Az ártatlanság véelme a büntető perben*, Jogtudományi Közlöny, 1951. 8.sz.
- Király T.: *A védelem és a védő a büntető ügyekben*, Budapest, 1962.
- Király T.: *Mit ér az ártatlanság véelme?* Magyar Jog 1987. 12.sz.
- Király T.: *Büntetőeljárás jog*, Osiris Kiadó, Budapest, 2000.
- Kovács: *A bizonyítási teher viselésének főbb kérdései a Polgári Törvénykönyv szemszögéből*, Jogtudományi Közlöny, 1961/4.
- Közösségek Bizottsága, *Zöld Könyv*, Brüsszel, 2006.
- Magyary - Nizsalovszky: *Magyar polgári perjog*, Budapest, é. n.
- Meszlényi: *Bevezető a polgári perrendtartáshoz*, Budapest, 1911.
- Moór Gy.: *Logikum a jogban*, Budapest 1928.
- Peschka V.: *A fikció a jogban és a jogelméletben*, Állam- és Jogtudomány 9 1966.
- Sárffy A.: *Magyar polgári perjog*, Budapest, 1946.
- Szilágyi: *A véelmek és rokonjelenségeik*, Budapest, 1944.
- Szladits K.: *Magyar magánjog*, Budapest, 1938.
- Tremmel F.: *Magyar büntetőeljárás*, Dialog Campus Kiadó. Bp. Pécs. 2001.
- Varga Cs.: *Vélelem és fikció mint a jogtechnika eszközei*, Állam- és Jogtudomány 37 1995.
- Varga Gy.: *A véelmek és hatásuk a bizonyításra*, Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Bp. 1959skk 1975.
- Varga Gy.: „*A bizonyítási teher és a bizonyítási kötelezettség fogalma a polgári perben*” című tanulmányát: Acta, XIV. kötet, Budapest, 1972.
- Vigh J.: *A büntető igazságszolgáltatás néhány alapelve*, 2002.
- Világhy M. - Eörsi Gy.: *Magyar polgári jog*, I-II. Budapest 1965.